

Prof. dr ILIJAS BOŠNJOVIĆ

EKONOMSKI RAZVOJ — ANTROPOLOŠKO-ISTORIJSKI I VRIJEDNOSNI ASPEKTI

UVODNI DIO

Sa industrijskom revolucijom ekonomski razvoj je dobio, ne samo izuzetan elan, nego i posebno obilježje i pravac kretanja. To je jedinstven fenomen u historiji, neuporediv sa ma čime što se ranije odigravalo u toku nastajanja i napredovanja civilizacije. Stvorene su snage koje su neobično obogatile materijalni i duhovni čovjekov život, izmijenile njegov način rada i bitisanja, preobrazile društvo i otvorile puteve daljih neslućenih promjena. Te promjene podstiče tehnološki napredak koji se neprekidno produbljuje i proširuje, razvija i umnožava, na način sve više autonoman i sa pokretačkim snagama iz sopstvenih izvora. Iako je ljudska tvorevina, tehnologija je postala sila za sebe, zatvoren i moćan sistem koji ide svojim pravcem, izmiče našoj kontroli i postaje neka vrsta stranog tijela u ljudskom društvu.

Savremeni ekonomski razvoj, zasnovan na dinamičnoj industrijskoj tehnologiji, snažno djeluje na čovjeka, na društvo i prirodu. Djelovanje na čovjeka je višedimenzionalno, jer se ono ne ostvaruje samo neposredno, nego i posredno — preko onoga što se dešava u društvu i prirodnoj sredini. Ti su uticaji danas postali predmet mnogobrojnih rasprava. Procjenjuju se sva dostignuća industrijskotehnološke revolucije i ističu problemi koje je ona sa sobom donijela i koje će donijeti. Neke o tih problema ćemo pomenuti.

— Čovjek je zarobljenik tehnologije. Radi njenog uspona i efikasnosti žrtvuje se sloboda i individualnost ljudskog bića. Načelo rentabilnosti je vrhunski princip kojem se podređuje sve. »Čovjek postaje dodatak mašini... Zdrava i prosperitetna ekonomija plaća se nezdravošću ljudi«. Ljudskoj individui se ne ostavlja vremena za predah, od nje se sve više traži da bi se tehnički napredak održao.

Između ekonomskog sistema i čovjeka postoji očigledan antagonizam. Ako ekonomskom sistemu treba da bude dobro, čovjeku mora biti loše. I obrnuto, ako čovjeku počinje bivati dobro, ekonomskom sistemu će brzo postati loše. Savremena tehnologija je Moloh koji je nezasić za ljudskom energijom.

— Industrijska tehnologija pretvara »društvo ljudi u tehnortno društvo«, u kojem se čovjek osjeća kao tuđe, izgubljeno biće. Birokratizacija života postaje neminovna pojava kojoj se ništa ne može suprotstaviti. Odnos društva i individue je poremećen bez izgleda da se izmiri u nekoj ravnoteži. Industrijski sistem rađa egoizam i pohlepu za materijalnim dobrima. Sebičnost je najsnažnija pokretačka sila i ona treba da odigra konstitutivnu ulogu u stvaranju društvene harmonije. U tim okolnostima sve manje ima mjesta za humanizam, tolerantnost i solidarnost, kao istinskim činiocima socijalne kohezije.

— U odnosu na prirodu, čovjek u industrijskoj civilizaciji djeluje destruktivno. Svaki korak u razvijanju tehnologije ima za posljedicu dva koraka u razaranju sredine. »Sam tehnički napredak razvio je ekološku opasnost kao i opasnost od nuklearnog rata, pa ili jedna od njih, ili obje, mogu uništiti svu civilizaciju i sve oblike života«. Industrijsko društvo prezire prirodu i sve ono što ne potiče od mašine. Ono je suprotstavilo čovjeka prirodi i stvorilo jedan međusobno uništavajući proces. Ekonomski razvoj izazvao je demografski bum koji je donio i koji će donijeti, do sada, nepoznate probleme. Iscrpljivanje prirodnih izvora dovodi u pitanje dalji ekonomski rast na sadašnjim osnovama.

Ove ocjene i stavovi u stvari predstavljaju jasnu kritiku ekonomskog i tehnološkog razvoja upućenu od strane humanistički orijentisanih intelektualaca. Čitav industrijski sistem se pomno preispituje. Neki pisci su u tome radikalni i zastupaju tezu o besmislenosti tehnološkog progresa i o potrebi njegovog napuštanja. Drugi su umjereniji i insistiraju na ublažavanju ekonomskog rasta ili, pak, predlažu drukčiji način i drukčiju društvenu organizaciju tog rasta.

Nije namjera ovog rada da se upušta u raspravu o pomenutim pitanjima već da ukaže na neke momente koje bacaju više svjetla na ekonomski razvoj. U tom smislu se zastupa gledište da ekonomski razvoj ne doprinosi samo poboljšavanju materijalnog položaja ljudi, već da u njihovom životu igra daleko značajniju ulogu. Ta se uloga ogleda u ispunjavanju jednog antropološko-istorijskog smisla za ljudski rod. Pored toga, razmatraju se i dva vrijednosna stava, koja polazeći od različitih osnova, afirmativno se odnose prema ekonomskom i tehnološkom razvoju. U jednom od njih utemeljeno je shvatanje da je čovjek racionalni egoist i da je to odlučujuće za rješavanje egzistencijalnih problema čovječanstva. Drugi vrijednosni stav zasniva svoj etos na shvatanju da čovjek nije samo racionalno, nego i generičko biće za koje su potrebne određene razvojne pretpostavke da se kao takvo ostvari.

ANTROPOLOŠKO-ISTORIJSKI ASPEKTI

Danas veliki dio svijeta vezuje za ekonomski razvoj mnoge nade i očekivanja i *doživljava* ga kao nešto što će čovječanstvo prevesti iz mukotrpnog i nesigurnog života u život izobilja i vanrednih mogućnosti zadovoljavanja potreba. Da li ekonomski razvoj ima i neki dublji smisao i značaj?

U traženju odgovora na ovo pitanje treba poći od čovjeka, njegovog položaja u prirodi i njegove uloge u historiji. Čovjekova djelatnost i njegov cerebralni razvoj učinili su od njega posebno biće na našoj planeti. Kao svojevrsan egzemplar, on se našao u specifičnom položaju u prirodi, u nekoj vrsti usamljenosti, koja mu je nametnula mnoge probleme i koje on pokušava da riješi na svoj način i svojim sredstvima.

Interesantni su radovi Froma koji se odnose na psiho-egzistencijalna pitanja čovjeka. On ispituje njegovu prirodu, a u okviru toga posebno se bavi njegovim mentalnim karakteristikama, ponašanjem i odnosom prema sebi i svijetu koji ga okružuje. From smatra da je čovjek jedino biće koje se osjeća u prirodi otuđeno, kao da je u stranoj sredini, i jedino biće za koje je njegovo vlastito postojanje problem koji mora riješiti i od kojeg ne može pobjeći. Ovaj nepovoljan odnos čovjek može dovesti u relativnu ravnotežu tek kada pronade, u okviru kulture, adekvatan način hvatanja u koštac sa svojim egzistencijalnim problemima, što će ga osposobiti da se više ne osjeća kao da je izbačen iz prirode.¹

From vidi čovjeka kao izolovano biće u prirodi, koje se na svom razvojnom putu bitno odvojilo od ostalih živih stvorenja na zemlji. Gubeći instinktivne, i proširujući umne sposobnosti, čovjek je pokidao u velikoj mjeri svoje animalne veze sa izvorima iz kojih je nastao. U takvoj situaciji njemu se nametnulo pitanje kako prevazići svoju otuđenost u prirodi i kako u njoj steći bezbjednost? Ako čovjek tehnologijom pokušava da riješi svoj egzistencijalni problem, bar onaj koji se odnosi na njegov materijalni položaj u prirodi, onda ekonomski razvoj ima i jedan dublji aspekt — antropološko-istorijski. Zar industrijska tehnologija koja se stvara u procesu ovog razvoja, u okviru kulture, nije sredstvo sve većeg uspona čovjekovih sposobnosti u borbi za bezbjedniji život i traženje rješenja za temeljna pitanja pred koja ga je postavila dosadašnja evolucija? Fromov odgovor na ovo pitanje je odrećan. On smatra da je industrijski razvoj, u stvari, proces pokoravanja prirode i da kao takav predstavlja neuspjeh pokušaj čovjeka da nađe izlaz koji traži.

Iako zauzima ovakav stav, From je u svom razmatranju neosporno otvorio jedan specifičan aspekt ekonomskog razvoja. Tehnološki prosperitet, koji je u posebnom obliku dobio izvanredan zamah sa industrijskom revolucijom, čini se da zadovoljava iskonsku

¹ Erih Fromm: „Anatomija ljudske destruktivnosti“, druga knjiga, Zagreb, str. 50—51.

potrebu ljudskog bića da u prirodi, koju on doživljava kao nenaklonjenu ili čak neprijateljsku, stekne sigurnost i osjećaj da je kod kuće. Ovdje nije potrebno ulaziti u raspravu da li je čovjek krenuo u ekonomski razvoj i stvorio savremenu industriju kao humano sredstvo da bi zadovoljio svoje iskonske potrebe, ili je, pak, sve to nastalo kao posljedica njegove radoznalosti i sklonosti za igru, da bi, kada je shvatio šta ima u rukama, došao do saznanja da sa tim može da obezbijedi sebi privilegovan položaj u prirodi i da sa njom uspostavi poseban odnos, toliko različit od ostalih bića. Dovoljno je reći da su ekonomski razvoj i tehnologija probudili velike nade ljudskog roda za poboljšanje materijalnog položaja i istovremeno otkrili jedno područje na kojem čovjek uspostavlja autentičnu komunikaciju sa svijetom, razvija sebe i ostvaruje svoje potencijale.

Engleski historičar Tojnbi, nalazi da industrijska revolucija znači izuzetan događaj za čovjekovu sudbinu. Ona je proširila slobodu i pojačala nezavisnost ljudskog roda u borbi za opstanak. Sa njom čovjek sve više oslobađa svoje ekonomske aktivnosti od dominacije astronomskih i meteoroloških zakona prirode. Industrijska revolucija je omogućila ljudima da organizuju i reprodukuju sopstvene uslove života, prema ciljevima koje sami postavljaju. Polazeći od toga, Tojnbi zaključuje da je čovjek uspio progresivno da stvara autonomnu ljudsku oblast u carstvu prirode.² Ovaj pisac ne ulazi u filozofska pitanja čovjekovog bitisanja u prirodi, kao što to na svoj način čini From. On se zaustavlja na činjenici da je ljudsko biće dobilo u tehnologiji moćno sredstvo zaštite od prirodnih neizvjesnosti i da time u zavidnoj mjeri upravlja sopstvenom egzistencijom.

U Marksovom shvatanju istorije i društvenog razvoja ekonomska osnova igra bitnu ulogu. Ona je jedan član dijalektičkog odnosa baza — nadgradnja, ali sa primarnim značenjem. U predgovoru »Priloga kritici političke ekonomije«, Marks ukazuje na ulogu načina proizvodnje materijalnog života za društvo i njegovu strukturu. Ekonomski činioci (proizvodne snage i proizvodni odnosi) predstavljaju bazu koja pokreće promjene u nadgradnji (pravno-političke institucije i društvena svijest). U ovom odnosu postoji i povratno dejstvo nadgradnje, tako da se uspostavlja dijalektičko jedinstvo u razvoju.

Značaj ekonomskog činioca, kao baze društva, određen je prvenstveno time što je proizvodnja materijalnih dobara uslov opstanka ljudi. Da bi preživio, čovjek se mora hraniti i štititi od prirodnih nepogodnosti. Sa ekonomskim napretkom baza stvara i uslove za sve širi razvoj duhovnog života ljudi. U toku tog procesa čovjek je obogatio svoj unutrašnji svijet i postao posebno prirodno biće, ne samo u pogledu individualnih nego i društvenih karakteristika. Marks je pokazao kakva međuzavisnost postoji između tog bića, njegovog načina proizvodnje, društva i istorije. Stupajući u

² Arnold Tojnbi: „Istraživanje istorije“, II, Beograd, 1971, str. 139.

odnos sa prirodom, čovjek stvara svoju društvenu organizaciju i zasniva svoj način proizvodnje. Time djeluje na prirodu, ali mijenja i sebe. Na toj osnovi on rješava svoja egzistencijalna pitanja. Sa razvojem proizvodnih snaga njegov materijalni položaj postaje sve sigurniji, duhovni horizont širi a kreativna sposobnost veća. U ovom smislu ekonomski razvoj ima za čovjeka i društvo istorijski značaj.

Sa ovim stoji u vezi i marksističko učenje o društveno-ekonomskim formacijama kao istorijskim epohama kroz koje prolazi čovječanstvo u svom razvoju. Budući da je za svaku od njih bitna karakteristika određena posebnom društveno-ekonomskom osnovom i odgovarajućom nadgradnjom, to se one smjenjuju u istorijskom redosljedu u zavisnosti od promjena tih karakteristika. Tako i u ovim velikim istorijskim makro-društva djeluju isti činioци promjena kao i u svim manjim konkretnim društvima, a to su baza kao jedan član dijalektičkog jedinstva i nadgradnja kao drugi. Pošto je ekonomski činilac primarnog značaja, on se pojavljuje kao prvi pokretač mijena društveno-ekonomskih formacija, čime je određena i njegova uloga u istoriji.

Ekonomski razvoj u teoriji Rostowa ima poseban smisao. Proučavajući privrednu istoriju, ovaj pisac je u pojavi industrije i procesu industrijalizacije vidio karakteristična zbivanja. Na osnovu toga on je stvorio svoje učenje o etapama rasta. Prema njemu, istorija ljudskog roda se odvija po fazama, od kojih se svaka odlikuje posebnim obilježjima. Na početku je patrijarhalno društvo koje karakterišu primitivna sredstva za rad i male mogućnosti povećanja proizvodnje po stanovniku. Nakon ovoga dolazi etapa preduslova za polet. U njoj se javljaju naučna otkrića i početak stvaranja moderne tehnologije. Naredna etapa je polet koja se odlikuju formiranjem visoke stope investicija. Iza ove dolazi etapa zrelog razvoja. Sa njom moderna tehnologija dobija jače impulse i sve se više proširuje. U daljem toku događaja slijedi etapa masovne potrošnje. Najzad, na istorijsku scenu stupa etapa post-masovne potrošnje.³ Može se uočiti da se ovdje u stvari radi o četiri osnovne podjele na: patrijarhalno, neposredno predindustrijsko, industrijsko i post-industrijsko društvo. Prema Rostowu, ekonomski razvoj je sadržaj istorije i njen usmjeravajući pravac. Potrošačko društvo se javlja kao konačan cilj.

Rostow je sa svojom teorijom imao i političke pretenzije. U podnaslovu njegove knjige, *»Stages of Economic Growth«* stoji naznaka *»Nekomunistički manifest«*. On se time, u stvari, suprotstavlja Marksovom istorijskom materijalizmu i učenju o društveno-ekonomskim formacijama kao osnovnim oblicima razvoja društva. Ova teorija je na Zapadu u početku dobila širu podršku. Međutim, vremenom, sa daljim razvojem kvantitativne analize, javile su se

³ W. W. Rostow: *„The Stages of Economic Growth“*, Cambridge University Press, London, 1960, str. 4 i *„The Process of Economic Growth“*, Norton and Lo, New York, 1962, str. 311—328.

kritike (S. Kuznets, A. Fishlow) koje su ukazivale na to da teorija Rostowa ne odražava u cjelini stvarne procese razvoja, što se naročito odnosilo na prve etape.

Sweezy u svom radu »*Budućnost kapitalizma*«, suprotstavlja se Rostowu ističući da je jednostrano protumačio istorijska kretanja. Ekonomski razvoj je, prema Sweezyu, neosporno bitan momenat tog kretanja, ali pored toga, tu postoji i društveni sadržaj i njegov uticaj na promjene. Rostow predstavlja stvari kao da će svaka zemlja vremenom nužno preći sve etape razvoja. Međutim, kapitalizam je postao jedan pol industrijske koncentracije, a drugi pol su siromašne zemlje. Sweezy naglašava da su ova dva pola u međusobnoj zavisnosti — napredak bogatih povezan je sa stagnacijom siromašnih.

Ako se teorija Rostowa svede na svoju pravu dimenziju, ona neosporno baca više svjetla na ekonomski razvoj u periodu post-industrijske revolucije. Faze tog razvoja su skicirane i njegov pravac kretanja opisan u onoj meri koliko postojeće iskustvo dozvoljava da se sagledaju krajnje etape. Rostow pokazuje kako teče proces industrijalizacije i kroz koje sve mijene prolazi. U takvoj interpretaciji ekonomski razvoj je predstavljen kao odlučujući činilac istorije koja ispunjava period posljednja dva stoljeća.

Uopštavajući prethodno izlaganje, može se reći da ekonomski razvoj nije značajan za čovjeka samo po tome što mu poboljšava materijalni položaj u životu. On istovremeno ima i jedan daleko dublji smisao. Ekonomski razvoj se dodiruje sa temeljnim antropološkim i istorijskim pitanjima ljudskog roda. Njegovim posredstvom, čovjek nastoji da riješi svoj egzistencijalni problem i uspostavi odnos sa prirodom koji mu odgovara. U tom pokušaju se otišlo dosta daleko, ali proces još nije završen. To je do sada otvorilo mnogo pitanja i rodilo mnogo neizvjesnosti koje su za čovjeka veliki izazov.

Ekonomski i tehnološki razvoj, bez obzira na dileme koje rađa, predstavlja izuzetnu pojavu u životu ljudskog roda. Ta pojava podstiče društvene promjene i velikim dijelom čini sadržaj istorije, naročito najnovije. Ekonomski i tehnološki razvoj pokreće osnovne sukobe u društvu i formira podlogu na kojoj i zbog koje uglavnom nastaje jedan od najsudbonosnijih problema čovječanstva — problem njegove društvene organizacije.

VRIJEDNOSNI STAVOVI

Ekonomski razvoj je jedan veliki izazov oko kojeg se formiraju različiti vrijednosni stavovi i lome koplja. To je naročito slučaj sa industrijskim razvojem koji je izuzetno doprinio unapređenju materijalnih uslova života, ali je istovremeno otvorio i mnogobrojne probleme vezane za čovjeka, društvo i prirodu. Put koji je postavila industrijska revolucija za čovječanstvo, znači sudbonosno opredjeljenje, kako u pogledu temeljnih pitanja opstanka, tako i u pogledu odnosa prema prirodi. Ta činjenica i ono što je sa sobom

donijela — intenzivne i široko rasprostranjene promjene na svim vitalnim područjima ljudske egzistencije, sa posebno osjetljivim psihološkim, moralnim i socijalnim posljedicama — pokrenula je preispitivanje onih vrijednosti na kojima je začet i na kojima se nastavlja industrijski razvoj.

Može se reći da sve vrijednosti koje se odnose na pitanje materijalnog prosperiteta čovječanstva imaju osnovu u antropološkoj filozofiji. Zbog različitog shvatanja čovjeka i njegove prirode nastali su i različiti vrijednosni sudovi o ekonomskom i tehnološkom razvoju i društvenim sistemima u kojima se ovaj razvoj odvija. Na shvatanju da je čovjek racionalni egoist razvio se vrijednosni sistem vlasničkog individualizma. Iz Marksovog shvatanja čovjeka kao generičkog bića, proizašao je jedan drugi vrijednosni stav koji se bitno razlikuje od prethodnog. Ova dva etička prikaza razlikuju se po shvatanju čovjekove suštine, ali imaju i nešto zajedničko, a to je optimizam u odnosu na ekonomski razvoj. Taj optimizam, međutim, nije istog karaktera. U prvom slučaju je vezan za cilj da se putem neprekidnog materijalnog rasta postigne najveća sreća za najveći broj ljudi, dok je u drugom vezan za sredstva kojim treba da se stvore uslovi za stvaralačko ispoljavanje imanentnih čovjekovih sposobnosti.

Čovjek kao racionalni egoist

Industrijsku revoluciju, i kapitalizam kao njen društveni okvir, pripremili su i kasnije učvrstili mnogobrojni činoci. Na etičkom planu, to su individualistička filozofija i reformacija u krilu katoličke crkve, naročito sa svojom radikalnom strujom — kalvinizmom. Individualistički pravac u filozofiji izvodi vrijednosti iz ljudske prirode. Prema Tomasu Hobsu, čovjek je racionalni egoist koji svoje ponašanje podešava u skladu sa vlastitim interesima. Altruizam nije ništa drugo do prikriveni egoizam. Čovjek je po prirodi individualist. On se udružuje sa drugim ljudima radi koristi koju očekuje od toga i samo je utoliko društveno biće.

Džon Lok takođe smatra da je zadovoljstvo jedino dobro koje čovjek ostvaruje. Za njega je dobro sve ono što prouzrokuje ili povećava zadovoljstvo, ili, pak, smanjuje bol. U istom pravcu nastavljaju i francuski materijalisti Holbah i Helvecije. Oni još jače ističu ulogu ličnog interesa kao osnovnog pokretača čovjekove aktivnosti. Ljudsko biće je motivisano da preduzme neku radnju tek ako iza toga stoji određeni interes koji mu stavlja u izgled postizanje nekog zadovoljstva i sreće.

Utilitarizam, kao vrijednost, dobija poseban značaj u novovjekovnoj filozofiji sa Jeremijom Bentamom. U težnji da svom učenju pribavi značaj prirodnih zakona, ovaj filozof nastoji da sve stavove koje zastupa zasnuje na psihološkoj strukturi ljudske jedinice. On ističe da je čovjek orijentisan da postiže zadovoljstvo, a da izbjegava patnju i bol. Naročito je vrijedno ono zadovoljstvo koje može da se

proširi najviše — najveća moguća sreća za najveći mogući broj ljudi. Što je sreća više proširena, to će i pojedinac moći da ostvari bolje svoj interes i zadovoljstvo. Kao i Smit, tako i Bentam ističe da će čovjek, ako slijedi svoj pravi interes, najviše doprinijeti interesima drugih ljudi i čitavog društva. U duhu svog vremena, u kojem se ostvaruje uspon kapitalizma, Bentam smatra da je novac objektivna mjera vrijednosti, odnosno zadovoljstva.⁴

Reformacija, nastala u XVI vijeku kao reakcija na neke doktrinarne stavove katoličke crkve, sa svojim etičkim načelima dosta je doprinijela stvaranju klime za razvoj kapitalizma. Maks Veber o tome opširno raspravlja.⁵ Protestantizam ističe da je čovjekovo spasenje moguće jedino putem lične zasluge. Rad, marljivost, zalaganje i štednja su dobili vidno mjesto u ovom učenju. To je bila jaka moralna potpora nastupajućem kapitalizmu, kako u pogledu podsticanja lične preduzimljivosti građana, kao i u pogledu borbe protiv još snažne feudalne strukture. Ova struktura, budući da je počivala na svojevrstnom pravu nasljeđa, funkcionisala je kao zatvoren društveni sistem koji je ometao širenje novog načina proizvodnje zasnovanog na slobodnom tržišnom takmičenju. Protestansko učenje o ličnim zaslugama i vrijednostima kao kriterijumima za materijalni i društveni napredak, razaralo je feudalne odnose i stvarala prostor za nadiranje kapitalizma.

Kapitalistički vrijednosni sistem u odnosu na ekonomski razvoj ne može biti potpun bez učenja Adama Smita. U svom glavnom djelu⁶ osnivač ekonomske teorije liberalizma pružio je oslonac građanskoj klasi za njen društveni uspon. Duboko je bio ubjeđen da su lični interesi i sebični motivi snažna pokretačka poluga u ljudskim aktivnostima koja na kraju, pod uticajem »nevidljive ruke«, dovodi do povećanja bogatstva ne samo pojedinca nego i društva u cjelini. Akcija egoizma, ma koliko stvarala privid haosa na tržištu, nosi u sebi jednu specifičnu osobinu da automatskim korekcijama, na bazi interakcije, stvara spontani rad i harmoniju, tako da se i nagrada za uspjeh i kazna za promašaj raspoređuju na pravi način.

Adam Smith ističe da u prirodi čovjekovoj leži težnja za poboljšanjem svog materijalnog položaja i sklonost za razmjenom i trgovinom. Skoro ni jedan etički sistem nema povoljan odnos prema sebičnosti, samoživosti, pohlepi i zgrtanju materijalnog blaga. Te se ljudske osobine smatraju asocijalnim i nalaze se na najnižoj vrijednosnoj ljestvici. Pisac »Istraživanja prirode i uzroka bogatstva naroda« je upravo njih uzeo za glavne elemente svoga učenja i dao im je širi društveni značaj u svom sistemu.

Prethodno izlaganje sadrži sve one bitne momente na kojima počivaju vrijednosni stavovi liberalizma u odnosu na ekonomski razvoj. Osnovni postulati su sljedeći: 1) neosporan cilj življenja je sreća

⁴ Rene Le Senne: „*Traité de morale general*“, Paris, 1949, str. 227.

⁵ Maks Veber: „*Protestantska etika i duh kapitalizma*“, Sarajevo, 1968.

⁶ Adam Smith: „*Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*“, sv. I i II, Zagreb, 1952.

koja se sastoji u zadovoljavanju subjektivnih želja i potreba koje čovjek ima i stiže u toku vremena; 2) ljudi su zainteresovani za poboljšanje svog materijalnog položaja i spremni su da preuzmu odgovarajući napor da bi to postigli; 3) postojanje lične svojine na sredstvima za proizvodnju i njeno neometano korišćenje; 4) sebičnost i lični interes su najjači motiv za podsticanje na akciju; 5) takmičenje u slobodnoj konkurenciji na tržištu dovodi do najbolje saradnje privatnih interesa, a time i do društvene harmonije i porasta blagostanja za najveći mogući broj ljudi.

Iz navedenih postulata izvire jasan optimizam u pogledu mogućnosti za ekonomski razvoj. Društveni sistem izgrađen na tim postulatima, prema liberalističkom shvatanju, stvara okvir za neprekidno povećanje materijalnog bogatstva pojedinaca i društva. U smislu kako je ovdje shvaćena, težnja za ostvarivanjem sreće podstiče lične interese i otvara širok front intenzivnog eksploataisanja prirode. U toj težnji ne postoji obzir prema sredini jer su sebični motivi i suviše jaki da bi se ma šta drugo imalo u vidu. Pod takvim uslovima čovjek uspostavlja jednostran odnos prema prirodi, nastojeći da joj se nametne kao gospodar.

Čovjek kao generičko biće

Polazeći od toga da je racionalni egoizam prava priroda čovjeka i da je to nepromjenljivi činilac u ljudskoj evoluciji, liberalni kapitalizam je postavio svoju društvenu i ekonomsku strukturu u uvjerenju da je na toj konstanti moguće zasnovati trajan i stabilan građanski poredak. Prema ovom shvatanju, jedino egoistički motivi, odnosno lični interesi, mogu da pokrenu na pravi način čovjekovu energiju u službi ekonomskog razvoja. Marksovo poimanje čovjeka ima širu osnovu. Ono odbacuje stav da se bitna priroda ljudske jedinke može odrediti jednim obilježjem. Sama činjenica da je čovjek racionalno biće nije dovoljna da se utvrdi njegova suština. Ono što ga čini čovjekom jeste njegov način bivstvovanja, njegov odnos prema svijetu i prema samom sebi. Takav način življenja ostvaruje se u praksi. Čovjek oblikuje predmetni svijet i proizvodi na svoj način, kao generičko biće.⁷

Prema Marksu, čovjek je stvaralačko i samostvaralačko biće. Mijenjajući prirodu i svoj svijet, on mijenja i sebe. To čini stupajući u odnos s drugim ljudima, kroz organizovanu društvenu djelatnost. Zbog toga je čovjek i društveno biće, a pošto se u svom načinu bivstvovanja mijenja, zajedno sa svojim društvenim formama i svojim predmetnim svijetom kojeg autonomno oblikuje, on ima i svoju istoriju. Iz ovog proizilazi da je Marks shvatao čovjeka ne kao nepromjenljivo biće čija svojstva određuje stabilna psiho-fizička struktura, već kao biće koje je pod uticajem i društvene istorije. Ljudska čula nisu samo biološki produkt, nego i rezultat čovjekovog djelo-

⁷ K. Marx, F. Engels: „*Rani radovi*“, Zagreb, 1953, god. str. 202.

vanja u društvu i prirodi tokom istorije. Isto se može reći i za motivacione snage koje se ispoljavaju preko ličnog interesa. One takođe nisu samo animalnog porijekla, već su i društveno-istorijska kategorija. To što ove snage izgledaju da su dio čovjekove prirode, u stvari je uslovljeno uticajem društva zasnovanog na privatnom vlasništvu. V. Pavičević iznosi svoje uvjerenje da Marks nije utopist kad pretpostavlja da čovjek može, pod određenim uslovima, biti podstican na rad ne samo ličnim interesom, već i uviđajem ljudskog i društvenog značaja svoga vlastitog rada.⁸ Ovo uvjerenje V. Pavičević zasniva na onom što je Marks pisao u svojim ranim radovima.

Pošto čovjek u toku istorije svojom djelatnošću preobražava sebe i svijet u kojem živi, njegova određenost ne može biti konačna. On zbog toga, pored prošlosti, ima i budućnost, koja je za njega kao samostvaralačko biće od posebnog značaja. Raspravljajući o ovome, Marks ističe da čovjek u klasnom društvu ne uspijeva da ostvari svoje ljudske potencije, da razvije vlastite generičke snage i da postane biće dostojno sebe. Zbog toga je čovjek u dosadašnjem razvoju bio uskraćen, hendikepiran, otuđen. Marksova humanistička misao, ovdje dolazi do punog izražaja. U »Otuđenom radu« on izlaže suštinu ove pojave.⁹ Čovjekova otuđenost se ispoljava na više načina. Ljudsko biće je otuđeno od predmeta koje proizvodi, a kao posljedica toga i samu proizvodnju doživljava kao sebi stranu. Radeći i živjeći u kapitalističkom društvu čovjek se otuđuje od svog osnovnog svojstva — svoje generičke sposobnosti, on gubi svoju autentičnost i zbog toga ne živi na način koji odgovara njegovom pravom biću. Najzad, čovjek se otuđuje i od drugog čovjeka, kao posljedica otuđenja od svoje proizvodnje i od samog sebe.

Učenje o otuđenosti je osnova na kojoj Marks zasniva svoje vrijednosne stavove o čovjeku, društvu i razvoju. Čovjek je generičko biće i kao takvo ono treba i da se realizuje. Društveni uslovi koji to ne omogućuju nisu primjereni ljudskoj prirodi, pa su zbog toga i vrijednosno niži. Naprotiv, visoku vrijednost ima društvo koje je u skladu sa osnovnom ljudskom potrebom za razvojem i potvrđivanjem ljudske suštine, odnosno u kojem čovjek može da ostvari svoje stvaralačke i samostvaralačke sposobnosti. Prema tome, besklasno u odnosu na klasno društvo ima viši vrijednosni rang, iako Marks time ne umanjuje značaj ovog drugog u lancu evolucije ljudske zajednice.

Tek u besklasnom društvu stvaraju se uslovi za razotuđenje. Čovjek će u njemu biti u mogućnosti da ostvaruje imanentni ljudski sadržaj i da se realizuje kao generičko biće. Besklasno društvo u kojem je »slobodan razvoj svakog pojedinca uslov slobodnog razvoja za sve«, pretpostavlja visok stepen razvitka proizvodnih snaga, nauke i tehnologije. Takav razvitak oslobodiće čovjeka materijalnih

⁸ Dr Vuko Pavičević: „Marksizam kao humanizam“, u knjizi „Marksistička filozofija“, Beograd, 1977, str. 385.

⁹ K. Marks, F. Engels: „Rani radovi“, Zagreb, 153. str. 196—208.

briga oko njegove biološke egzistencije i proizvodnja sredstava za život više neće ometati »slobodno djelovanje koje nije kao rad određeno prinudom neke spoljne svrhe«. ¹⁰ Na ovome Marks zasniva svoju humanističku projekciju svijeta. On kaže da će tada »tek biti moguće sasvim prekoračiti uski buržoaski pravni horizont i društvo će moći na svojoj zastavi ispisati: «svakom prema svojim sposobnostima, svakom prema njegovim potrebama». ¹¹ Materijalne mogućnosti društva u kojima se ostvaruje ovo humano načelo raspodjele značice u stvari realnu podršku slobodnom razvoju čovjeka.

Marks, dakle, pridaje veliki značaj proizvodnim snagama. One su za njega bitan elemenat ljudske i društvene evolucije. Prema tome, Marksov vrijednosni stav u odnosu na ekonomski razvoj, zasnovan na shvatanju čovjeka kao generičkog bića, pozitivan je, pod uslovom da se tim razvojem stvaraju pretpostavke za oslobođenje ljudi od prinude rada.

Ilijas BOŠNJOVIĆ

ECONOMIC DEVELOPMENT — ANTHROPOLOGICAL, HISTORICAL AND VALUE ASPECTS

Summary

Economic and technological development has a very strong impact on a man, a society, and the nature. In addition to the numerous and obvious advantages which modern industry is bringing with itself, there appears a number of problems with far-reaching consequences for the whole living world. That is the reason why economic and technological development has become a matter of the critics of humanistically oriented intellectuals. Some radical viewpoints about illogics of the increasing industrialization have been included in the critics too.

Without going into a debate with such viewpoints, this paper is trying to emphasize some moments which can discover deeper and broader sense of economic and technological development. The author indicates an anthropologic and historical meaning of economic development and presents two basic value judgements which popularize this kind of development, although on different bases.

Industrial and technological development is bringing with itself not only material goods which enable comfortness but also the one far-reaching function of human life. This kind of development has become an instrument of greater rise of man's abilities in his struggle for more secure life. It is also some kind of help by which a human being is able to find an answer for crucial questions that past evolution has posed to him. The economic prosperity and technology has aroused strong hopes for the improvement of material position. At the same time, it has discovered the area in which a man is making an authentic communication with the nature, realizing his potentials in that way.

¹⁰ K. Marks: „Teorija o višku vrednosti“, III od Rikarda do vulgarne ekonomije, Beograd, 1956, str. 271.

¹¹ K. Marks: „Kritika Gorskog programa“, u knjizi: K. Marx — F. Engels, „Izabrana djela“ Tom II, Zagreb, 1950, str. 15.

Fromm has decisively opposed to such meaning of the economic and technological development. He has emphasized that the industrialism actually represents a proces of conquering the nature, and it is a failure since it does not represent a solution for the existence problem of a man. In the works of Marx, the developoment of the production forces has had an historical meaning. By creating the production forces a man is exercising his influence on the nature. He is also changing himself and his society within a historical process. A somewhat broader meaning of economic development has been given by English historian Tojnbi and economist Rostow.

A path that has been traced by industrial revolution represents a crucial choice for mankind regarding both basic questions of survival and relations with the nature. That choice, which has been expressed in contemporary economic and technological development, has been a matter of the contrasting value judgements. All those judgements have been derived from different understandings of a man and his nature. Two of all those understandings that have been of special interest are connected with the formation of two basic social systems of the contemporary world.

The opinion that a man is a rational egoist represents a basis for establishing of the value system of owners individualism. Here, the basic aim of the life is happiness which can be achieved by the satisfaction of subjective desires and needs. Continual material growth enables happiness for majority people. In order to achieve that one has to have such social conditions under which can act freely as a rational egoist. According to this approach, economic and technological development appears as a result of demonstration of human nature within a contact with the enviroment. The opponency to this approach is based on the fact that a man is not born as an egoist but capitalistic system makes him egoist.

The Marx's approach to a man as a generic being has established quite different basis and evaluation of economic and technological development. In this approach a man is understood in considerably broader sense. The viewpoint that the nature of human being can be determined by only one characteristic is rejected here. The fact that a man is a rational being is not sufficient for the determination of his essence. That what makes someone a human being is his way of living, his relation to the world and to himself. Such way of living is realizing through the practice in which a human being appears as a generic being. Marx has emphasized that a man within the class society is not able to develop his human potentials and his own generic forces. That is reason why he is handicaped and alienated. Only the development of the forces of production and the society without classes can create conditions for deliberation of a man under the compulsion of the work. That is also an assumption for the realization of a human being in a sense of generic being. Within such a context, Marx's studying has popularized economic and technological development.